

АРХИВИТЕ И ПАМЕТА (ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ПРЕДСТАВЯНЕТО МУ НА ОБЩЕСТВОТО)

д-р Цветан Радулов, Научен архив – БАН

Отварянето на архивите към обществото се нарежда сред най-главните теми, които стоят пред съвременната архивистика и историческите архиви. В национален, регионален и глобален мащаб то може да се обвърже и с отбелязването на важни събития от човешката история. Такъв е случаят с отбелязването през 2014 г. на стогодишнината от *Първата световна война* (1914–1918).

За архивните институции у нас подобни годишнини са повод да се популяризират съответните документални комплекси в състава на *Националния архивен фонд (НАФ)*. Тази дейност най-често включва две направления: професионалната историческа общност и по-широките обществени кръгове. За целта архивите подготвят документални изложби или документални издания. Стогодишнината от световния военен конфликт, избухнал през 1914 г., Научният архив на БАН отбеляза с организирането на документална изложба, като принос към паметта за този толкова унищожителен конфликт, погубил или провалил живота на милиони хора.

От архивна гледна точка във връзка с *Първата световна война* протичат два основни процеса: *създаване на документи* и *целенасочено запазване на документи*, респ. *споменатите документални масиви*. През периода 1914–1918 г. различните държавни институции (*цивилни* и *военни*), обществени организации, както и частни лица, създават многобройни документи от различен характер. Именно това е една от основните причини все още да се откриват непроучени моменти за участието на България в най-мащабния

и унищожителен военен конфликт, познат дотогава на човечеството. Информацията, която се съхранява в българските исторически архиви, обхваща различни аспекти на военния конфликт, а през призмата на многобройните документални свидетелства, достигнали до нас, войната се показва като жестока реалност. Многообразието от архивни материали пресъздава една пъстра мозайка на събитията от периода, както може да се види от представената публикация. Важен източник на информация за различни аспекти на Първата световна война – *бойните действия, всекидневния живот* и страданията *на хората на фронта и в тила* и други, са фотодокументите. В другия процес – търсенето, събирането и запазването на въпросните документални свидетелства, се включват мнозина изследователи и той е част от научните инициативи, за които ще стане дума по-нататък¹.

Значителен брой ценни документи, отнасящи се към проблематиката на военновременния период (1912–1918), като част от *Националния архивен фонд*, както отбелязахме, се съхраняват в историческите ни архиви. Тяхното издирване и системно проучване би допринесло за изясняване на редица празнини в специализираната литература по темата: *Първата световна война и участието на България в нея*.

С оглед научния интерес към богатите документални масиви на Централния държавен архив (ЦДА) и Държавния военноисторически архив (ДВИА), често извън полезрението на изследователите остава Научният архив на Българската академия на науките². Подобен пропуск е неоправдан, предвид мястото и ролята на българските интелектуалци и учени в следосвобожденския обществен живот и развитие на страната ни, в това число и в годините на Първата световната война.

Именно представянето на дейността на българските учени и интелектуалци през разглеждания период стана тема на спомената изложба, а именно: *Образи и щрихи от Голямата война. 100 години от участието на България в Първата световна война*, представена в края на 2016 г. Работата около нейното създаване е показателна за възможностите, които дава подобен формат усилията за посоченото отваряне на съвременните исторически архиви към обществото в контекста на съхранената документална паметта миналото. Експозицията на изложбата стана факт благодарение на дарителска акция, като необходимата сума бе набрана чрез благотворителен турнир по минифутбол. Турнирът бе организиран с помощта на *Аматьорската минифутболна лига (АМФЛ)* и бе проведен в навечерието на 24 май – *Деня на българската просвета и култура*³. Именно съдействието на организационния екип на *АМФЛ* даде резултат и направи възможно

реализирането на подобна инициатива от страна на – БАН. Изложбата се откри няколко месеца по-късно – на 31 октомври 2016 г., в навечерието на 1 ноември – *Деня на народните будители*. Трябва да се подчертае, че чрез експозицията бяха представени за първи път неизвестни и слабо проучени документи, част от архивното богатство на Научния архив – БАН⁴.

Най-значителен се оказа броят на материалите за Първата световна война, издирени за целта във фондовете на архива. Сред тях са официалните документи на Академията, българската армия и държава, но също така и лична кореспонденция, спомени и дневници, ръкописи, фотографии/снимки и др. Документите от канцеларията на БАН представят нейната официална позиция и ангажименти по време на Голямата война, както и взаимоотношенията ѝ с държавата, армията и различни чуждестранни и международни научни организации. Що се отнася до снимките, същите разкриват по неповторим начин различни епизоди от войната, което представя на посетителите в автентични изображения сложната мозайка на военните години. Ето защо фотодокументите са ценен и уникален исторически източник на сведения за разноликите проявления на войната, което обяснява засиления интерес на изследователите специално към тях напоследък⁵.

Изложбата съдържа заглавно и уводно табло, придружени от петнадесет постера, обособени по тематика. На свой ред, постерите са групирани в няколко секции, всяка от които е свързана с определен въпрос – *мястото на Академията във войната, проведените научни пътувания, ролята на медицинските специалисти-изследователи, дейността на интелигенцията в редица държавни служби с обществено значение, присъствието на учени на фронтовата линия като военни кореспонденти и офицери*.

Експозицията представя и някои от най-значимите по онова време български учени, както представители на хуманитаристиката, така и на природоматематическите и обществени науки, взели участие във войната. В тази връзка специално внимание е отделено на лекарите. Повечето от представените участници, които са били едни от най-висококвалифицираните експерти за своето време, са били привлечени и на държавна служба, което обяснява ангажиментите им по време на войната. Независимо от това обстоятелство, участието им във войната и тяхната специфична роля има своето място в историческата памет за Първата световна война.

Българската академия на науките също изиграва важна роля във войната от позициите си на утвърдила се национална научна институция, ползваща се безусловно с доверието на обществото. Както е известно,

през 1911 г. се осъществява замисълът *Българското книжовно дружество* (1869, Браила; 1882, София), да прерасне в една пълноценна академична структура, подобно на академиите на науките в повечето европейски държави по същото време. Една от най-важните задачи на учените в Академията е издирването и опазването на документалните свидетелства и ръкописи, които са част от българското културно-историческо наследство, но по стечение на историческите обстоятелства се намират извън страната ни. Учените от БАН, които имат професионално отношение към този проблем, от позициите на държавните служби, които заемат, през годините на войната допринасят за откриването и спасяването на уникални български старини. Освен това, те участват със своите знания и опит и в други професионални дейности в сферата на здравеопазването, земеделието, транспорта, благоустройството и т. н. По този начин учените от БАН съществено подкрепят усилията през разглеждания период за развитие на икономиката, обществено-политическия, културен и научен живот в страната. Въпреки своята ангажираност в тази насока, много от тях успяват да продължават с изследванията си дори в условията на извънредната военновременна обстановка. Не е случайно, че по-късно част от тях се нареждат сред изтъкнатите представители на българската наука, които получават и международно признание в съответните научни области.

Значителен брой млади учени, които са високообразовани специалисти, също се включват в редиците на българската войска. По тази причина някои от тях прекъсват обучението си в университети у нас и в чужбина, а други – успешната си научна кариера. В изложбата са представени и част от тази категория български учени, които след войната са привлечени към състава на БАН. В съответните документи може да се усети влиянието на войната не само върху техния по-нататъшен живот и научните им дирения. Още повече, че най-често точно военната служба на изследователите не е сред известните факти за тях, както за обществото, а понякога дори и за професионалните академични среди.

Мястото на военния кореспондент също не остава без внимание в експозицията на изложбата, като неговия образ оживява чрез документи от фонда на Андрей Протич. Същият, който е публицист, писател и журналист, активно участва на няколко фронта по време на войната и успява да събира впечатляващ брой фотографии, представящи различни страни и сцени от войнишкия живот. Те са съхранени благодарение именно на неговия усет за памет, поради което са част от архивния му фонд, намиращ се в НА – БАН⁶.

Специално внимание е отделено и на ролята на учените от природоматематическите науки в годините на военния конфликт, която досега незаслужено е пренебрегвана. Много от тях - биолози, медици и други, също отиват на фронта, като военни или медицински лица, или заемат съответни държавни служби. За разликата от творците и интелектуалците обаче, делата им остават встрани от вниманието на обществото и изследователите. Всъщност изложените документи разкриват част от дейността им през Първата световна война, доколкото същата, както отбелязахме, е сравнително непозната досега в публичното пространство.

В хронологичен аспект изложбата проследява четирите години от участието на България в Голямата война и представя различните фронтове, по които воюват българските войници. За целта в експозицията са включени документални свидетелства за: *бойните действия, дейността на военните лекари, трудното положение в страната, българската власт в Македония*. Мозайката от събития, места и хора предоставя възможност на посетителите на изложбата да погледнат и войната с по-различни очи, а не само като низ от бойни действия и статистика относно общ брой загинали войници, временни победи или отстъпления от стратегически позиции и др. Акцентът в случая е, че Глобалният конфликт – Първата световна война, всъщност променя всяка сфера от общественото и лично битие, включително и науката, заедно с учените.

Едни от най-значимите учени и интелектуалци у нас също участват във военния конфликт, за което свидетелстват многобройни документи. Чрез тях в изложбата са представени личности като Васил Златарски, Методи Попов, Гаврил Кацаров, Евтим Спространов, Илия Янулов, които са изследователи в различни сфери на българската наука. Под бойните знамена, образно казано, са призовани, както отбелязахме, и много високообразовани млади интелегенти и специалисти, които в по-късен етап ще свържат живота с Академията на науките. Сред тях се открояват имената на медици Владимир Марков и Константин Пашев, които продължават своите изследвания и на фронта, на археолога Кръстьо Миятев и географа Анастас Бешков. Малко позната е и дейността на учени като Георги Хлебаров, Георги Паспалев и редица други през военните години. Всеки един от тях има своето място в историческите събития през Първата световна война.

В изложбата във връзка с хронологията на събитията се отделя мястото и на бойните действия на Северния фронт. През 1916 г. Румъния се включва във войната, което довежда до откриването на нов фронт, но след кратка кампания румънската държава излиза от войната. На този

фон едни от най-значимите събития относно участието на България в тази война са свързани *Тутраканската епопея*, за която също има много важни сведения в архивните документи на Научния архив⁷.

Съхранените материали показват и една друга роля на учените, участници във военния конфликт – тази на *пазители на документалното наследство*. Ето защо сред представените теми е и отношението на българските учени и интелектуалци към издирването, проучването и запазването на паметниците от миналото, което се отнася и до събирането на многобройни архивни документи и ръкописи от Средновековието и Възраждането. По-конкретно, целта е да запазят откритите старини за бъдните поколения, справяйки се с опасностите на бойното поле. Темата не е нова от историческа и архивистична гледна точка, но все още не е проучена в нейната цялост. Съществуват редица моменти, върху които документите хвърлят допълнителна светлина.

В значителната си част визираните документи принадлежат към личните фондове на споменатите учени. Предвид проблемите на архивното дело от края на XVIII и през първата половина на XIX в., в още по-голяма степен се откроява личностният пример на интелектуалците относно опазването на колективната историческа памет и историческото ни наследство. В някои случаи те могат да запълнят сериозни информационни празнини за този период.

Друга интересна част са материалите от самия фонд на Българската академия на науките (БАН), която от създаването си през 1869 г. като Българско книжовно дружество (БКД), целенасочено съхранява и документацията, свързана с дейността ѝ⁸.

Експозицията *Образи и щрихи от Голямата война* повдига и въпроса за взаимодействието между науката и държавата в подобни кризисни периоди в националната ни история. Тема, която със своята актуалност не може да бъде пренебрегвана, и продължава да предизвиква дискусии в съвременното общество. Предадените чрез архивните документи примери ясно доказват необходимостта от взаимодействие между тези две сфери в полза на българското общество.

С цел отваряне към обществото изложбата влезе и в календара на събитията, създаден за Регионалните академични центрове на Академията (РАЦ). Вече е факт първата ѝ външна експозиция – в Регионалния исторически музей РИМ – Плевен през март т. г.⁹ Тя стана част от т. нар. *пътуващи изложби* на Научния архив, които често гостуват в редица образователни, научни и културни институции. През есента последва-

ха две нови гостувания във Велико Търново и Казанлък, като очаквано изложбата привлече вниманието на местната общественост¹⁰. В бъдеще също са възможни и нови изнесени експозиции в различни градове от страната.

Представените материали са само една малка част от солидния масив от документи за Първата световна война, който се съхранява в Научния архив на БАН. Те са показателни за богатството на Архива и мястото му на неизчерпаема архивна съкровищница за историческата памет и обществено-политическия и културния живот на България. Възможностите за проучвания на различни аспекти, които се откриват сред изложените документи, могат да станат основа и на последващи интердисциплинарни изследвания с акцент върху архивната наука.

Изложбата *Образи и шрихи от Голямата война* е само една от експозициите, създадени от Научния архив през отминалата 2016 година. Трябва да се споменат и други две изложби, посветени на 150-годишнината от рождението на Васил Златарски и 100-годишнината от провеждането на т.нар. *Полска анкета*¹¹. Те също са част от стремежа за популяризация на институцията пред обществото не само у нас, но и в чужбина. Архивът активно работи в тази насока през последните години и успява да представи в публичното пространство значими исторически събития от научния и културния живот на страната, както и личности.

Бележки

¹ Вж. по-подробно за издирването на документи *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ: Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г. С., 1995; През 1916 г. се сформира група от учени (историчи, етнографи и археолози) към Щаба на действащата армия, които трябва да събират материали в новоприсъединените земи, вж. *Кузманова, М.* История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966.

² <<http://archiv.cl.bas.bg/>>, 8. 12. 2017. НА – БАН неколкократно е представян като институция на годишните Архивистични четения посредством редовното участие на провеждания форум и подробно е описвана неговата история, профил и мястото му в съвременната национална архивна система.

³ Аматорската минифутболна лига (АМФЛ) – <<http://amfl-bg.com/sofia>> – е създадена през 2008 г. и по традиция се включва в редица бла-

готворителни инициативи (турнир с младежката организация на ООН и т.н.), <<http://www.amfl-bg.com/saobstehiya-sofia/2401-turnir-za-nabirane-na-sdestva>>, 15. 12. 2017.

⁴ <<http://archiv.cl.bas.bg/novini1.htm>>, 8. 12. 2017.

⁵ *Ветов, Ч.* Фотографски документи като извор за изследване на миналото. – Наука, 2014, № 3, с. 73–75. За фотодокументите от Първата световна война вж. *Цоцова, Д.* Българската военна фотография по време на Първата световна война (1915–1918 г.). – ИНВМ. Т. 1. 1973.

⁶ НА – БАН, Ф. 142 К – Андрей Протич.

⁷ По-подробно вж. *Радулов, Цв.* Документални свидетелства за Румънската кампания и Тутраканската епопея. – В: Първата световна война и България през 1916 г. Международна научна конференция 4–7 октомври 2016 г., с. 366–372.

⁸ НА – БАН, Ф. 1К, оп. 2 – Българска академия на науките.

⁹ 10. 12. 2017.

¹⁰ <<https://www.zakazanlak.bg/ot-denya-20/obrazi-i-shchrihi-ot-golyamata-voina-6132>>.

¹¹ Вж. Информационен бюлетин на БАН. 2016, № 6, с. 31, 33.